

**ФОРС ТИЛИДАГИ ТУРКИЙ ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ
МОРФОЛОГИК МОСЛАШУВИ**

ДЖАФАРОВ БЕХЗОД

ўқитувчи, ТДШУ

АРИФДЖАНОВ ЗОКИР

ўқитувчи, ЎХИА

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/ot/vol-01issue-02-08>

***Аннотация.** Ҳар қандай миллий тилнинг лугат таркиби, унинг жами сўз бойлиги шу миллатнинг бутун тарихий тараққиёти давомида шаклланган ҳодисадир. Тилларнинг лугат таркиби ички ва ташқи ресурслар ҳисобига бойиб боради. Аксар тилларда ички ресурслар лугат таркибининг бойишининг асосий манбаи саналади. Бироқ ташқи омиллар ҳам ўзига хос ўринга эга. Ташқи омилларга ўзлашмалар киради.*

Ўзлашма – бу бирор бир тилдан бошқа бир тилга лугат бирликларининг кўчишидир. Улар тилнинг лугат бойлигини оширади, янги ўзаклар, сўз бирикмалари ва терминлар учун манба бўлиб хизмат қилади.

“Ўзлашма” мавзуси лексикологияда кенг ўрганиладиган мавзулардандир. Биз ўзлашмалар орқали контактда бўлган халқлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида маълумот олишимиз мумкин. Шунинг учун ҳозирда ҳам бу мавзу кўплаб лингвистик изланишларда тадқиқот объекти бўлиб келмоқда.

Ўзлашмалар бирор бир тил системасига киргач бир қанча мослашув жараёнини бошидан ўтказади. Бу мослашув жараёнлари фонетик, грамматик, семантик, график ёки услубий бўлиши мумкин. Ҳар бир мослашув алоҳида мавзу ва уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш тақазо этилади. Булар орасидан грамматик мослашув, хусусан, морфологик мослашув алоҳида қизиқиши билан тадқиқ этилади. Бу орқали бегона сўз тил системасига қай даражада ўзлашганлигини билиши мумкин.

Мазкур мақола форс тилидаги туркий ўзлашмаларнинг морфологик мослашувига бағишланган. Унда от, сифат, равиш, сон ва феъл каби мустақил сўз туркумлари орасидаги туркий ўзлашмалар ўрганилди ва уларнинг грамматик категорияларини қай даражада қабул қилиши кўриб чиқилди.

Хусусан, кўплик қўшимчалари, сўз ясалиши, даражаланиши каби хос категориялар кўриб чиқилди.

Ўзлашмаларнинг ҳозирги кунда ҳам ишлатилишини аниқлаш мақсадида мисоллар бадиий адабиёт ва интернет материалларидан олинди. Ўзлашмаларнинг маъносини яхшироқ аниқлаш учун мисоллар гап таркибида берилди. Мисол тариқасида берилган гапларнинг транскрипцияси ва таржимаси ҳам берилди.

***Таянч сўз ва иборалар:** ўзлашма, туркий тиллар, грамматик мослашув, от, атоқли от, турдош от, сифат, сифат даражалари, феъл, сон, лексик бирликлар.*

***Аннотация.** Лексический состав любого национального языка, его совокупная лексика – это явление, формирующееся на протяжении всего исторического развития этого народа. Словарный*

запас языков обогащается за счет внутренних и внешних ресурсов. В большинстве языков внутренние ресурсы являются основным источником пополнения словарного запаса. Однако внешние факторы также играют роль. К внешним факторам относятся заимствования.

Заимствование – это перенос словарных единиц из одного языка в другой. Они увеличивают словарный запас языка, служат источником новых основ, фраз и терминов.

Тема «заимствование» является одной из наиболее широко изучаемых тем в лексикологии. Мы можем узнать об отношениях между контактирующими народами через заимствование. Поэтому эта тема до сих пор является предметом исследования во многих лингвистических исследованиях.

Когда заимствованные слова входят в языковую систему, они проходят несколько процессов адаптации. Эти процессы адаптации могут быть фонетическими, грамматическими, семантическими, графическими или стилистическими. Каждая адаптация является отдельной темой и нуждается в отдельном изучении. Из них с особым интересом изучается грамматическая адаптация, в частности морфологическая адаптация. Благодаря этому можно узнать, в какой степени иностранное слово было поглощено языковой системой.

Данная статья посвящена морфологической адаптации тюркских заимствований в персидском языке. В нем были изучены тюркские заимствования между независимыми группами слов, такими как существительное, прилагательное, форма, число и глагол, и была изучена степень, в которой они приняли грамматические категории.

В частности, были рассмотрены категории, характерные для категорий слов, такие как аффиксы множественного числа, словообразование и степени прилагательных.

Были взяты примеры из художественной литературы и онлайн-материалов, чтобы определить, используются ли заимствованные слова сегодня. Примеры были даны в структуре предложения, чтобы лучше определить значение заимствованных слов. Транскрипция и перевод предложений также были приведены в качестве примеров.

Опорные слова и выражения: *заимствование, грамматическая адаптация, существительное, имя собственное, имя нарицательное, прилагательные, степени прилагательных, глагол, число, лексические единицы.*

Abstract. *The lexical composition of any national language, its total vocabulary, is a phenomenon that is formed throughout the entire historical development of this nation. The vocabulary of languages is enriched by internal and external resources. In most languages, internal resources are the main source of vocabulary replenishment. However, external factors also play a role. External factors include borrowing.*

Borrowing is the transfer of vocabulary from one language to another. They increase the vocabulary of the language, serving as a source of new stems, phrases and terms.

The topic of "borrowing" is one of the most widely studied topics in lexicology. We can learn about the relationships between contacting nations through assimilation. Therefore, this topic is still the subject of research in many linguistic studies.

When loanwords enter the language system, they go through several processes of adaptation. These adaptation processes can be phonetic, grammatical, semantic, graphic or stylish. Each adaptation is a separate topic and needs to be studied separately. Of these, grammatical adaptation, in particular morphological adaptation, is studied with particular interest. By this way, we can find out to what extent a foreign word has been borrowed to the language system.

This article is devoted to the morphological adaptation of Turkic borrowings in Persian. In it, Turkic loanwords between independent word groups such as noun, adjective, form, number, and verb were studied, and the extent to which they adopted grammatical categories was studied.

In particular, categories specific to the categories of words were considered, such as plural affixes, word formation and degrees of adjectives.

Examples were taken from fiction and online materials to determine if loanwords are in use today. Examples have been given in sentence structure to better define the meaning of loanwords. Transcript and translation of sentences were also given as examples.

Keywords and expressions: *loanword, grammatical adaptation, noun, proper noun, common noun, adjectives, degrees of adjectives, verb, number, lexical units.*

Кириш. Туркий забон халқлар - турклар, озарбайжонлар, туркманлар, қашқайлар ва бошқалар азалдан форсий забон халқлари билан бир чегарада яшаб келишган. Уларнинг ягона дини, деярли бир хил урф-одатлари бор. Бу халқлар ўртасида асрлар давомида мавжуд бўлган алоқалар натижасида мингга яқин лексик бирликлар туркий тиллардан форс тилига ўтди ва туркий халқлар ҳам кўплаб форсча сўзларни ўзлаштирдилар¹.

Ҳозирги форс тилидаги туркий тиллардан кирган ўзлашмалар бошқа арабий ва европа тилларидан кирган ўзлашмалар сингари форс тили луғат таркибидан муқим ўрин олиб бўлган. Маълумки, ҳар қандай тилда ўзлашган бегона тил унсурлари, янги тил муҳитида узоқ муддатли мослашув жараёнини бошидан кечиради. Бу мослашув жараёни тил системасининг турли таркибий босқичларида амалга ошади. Одатда бегона сўз янги тил муҳитида фонетик, график, маъновий, грамматик ва услубий босқичларда мослашув жараёнини бошдан кечиради².

Туркий ўзлашмалар ҳам мана шундай мослашув жараёнини ўтказган. Бу мослашув жараёнлари узоқ муддатли жараён бўлиб, то янги сўз ёки бирикма тил системасининг ҳамма босқичларида ўз ўрнини топмагунча ўзлаштирувчи тил системасига сингиб кетмайди.

Мақсад ва вазифа. Мазкур кичик илмий тадқиқотнинг мақсади ҳозирги форс тилидаги туркий ўзлашмаларнинг морфологик мослашувини ўрганиш ва уларнинг грамматик категорияларини қай даражада қабул қилишини аниқлаш.

Усуллар. Тадқиқот усуллари сифатида грамматик таҳлилдан фойдаланилиб, асосан ўзлашмалардаги морфологик мослашуви ўрганилди.

Натижа ва мулоҳазалар. Туркий ўзлашмалар форс тили луғат таркибидан жой олгач, грамматик мослашувнинг бир босқичи бўлган морфологик мослашув жараёнини бошидан кечиради.

Морфологик мослашувда туркий тиллардан ўзлашган сўз туркуми, форс тилида шу сўз туркумига оид грамматик категорияларга мослашади. Бунда, агар ўзлашма от сўз туркумига оид бўлса кўплик категорияси, отдан сўз яшаш усулларига, сифат сўз туркумига оид бўлса сифатларнинг қиёсий ва орттирма даражасига ва сўз яшаш моделларига, феълга тегишли бўлса феълнинг сўз яшаш, замон, майл ва нисбат категорияларига мослашади³.

Тўпланган мисоллар шуни кўрсатадики, ҳозирги форс тилидаги туркий ўзлашмалар қуйидаги сўз туркумларда учратиш мумкин:

От. اسم - *est*. От сўз туркуми морфологиянинг энг муҳим бўлаги ҳисобланади ва у предметнинг номини англатади. Ҳозирги форс тилида от сўз туркумига оид туркий тиллардан кириб келган кўплаб ўзлашмаларни учратишимиз мумкин. Масалан:

¹ Guliyev, E. I. Persidskaya poeziya i tyurkskiye zaimstvovaniya [Persian poetry and Turkic borrowings]. In orgkomitet konferentsii, 2016, pp. 91.

² Quronbekov A., Nuriddinov N. Fors tili leksikologiyasi. -Toshkent, 2019. -B. 76.

³ Quronbekov A., Nuriddinov N. Fors tili leksikologiyasi. -Toshkent, 2019. -B. 78.

قيچى	γeyči	қайчи
چاقو	čāyu	пичоқ
دشک	došak	тошак
قابلمه	γāblame	кастрюлка
اطاق	otāγ	хона

Форс тилида ҳам отлар маъно жиҳатидан икки турга бўлинади: турдош ва атоқли отлар. Ҳозирги форс тилидаги туркий ўзлашмаларни биз ҳар иккаласида ҳам учратишимиз мумкин:

1) Турдош отлар (اسم عام). Ҳозирги форс тилидаги жуда ҳам кўп туркий ўзлашмалар турдош отларга мансубдир. Масалан:

تسمه	tasme	тасма
بغچه	boγč	тугун, буқча
تلمبه	tolombe	насос
الك	alak	элак
گمرک	gomrok	божхона

عمو بقچه اش را بر داشت و گفت: "من رفتم، شاید به کله ام زد و دو باره برگشتم". (غلامحسین ساعدی: راز)
amu bāγčeašrā bar dāšt va goft: "man raftam, šāyad be kalleam zad va do bāre bar gaštam".

Амаки тугунини кўтарди ва деди: “Мен кетдим, эҳтимол бирдан миямга урдими, яна уйга қайтдим”.

او هم پیاده شد، تلمبه را آورد. (جلال آل احمد: ستار)

u ham piyode šod, toloverā āvard.

У ҳам тушди ва насосни олиб келди.

Юқоридаги жумлаларда вақча ва тلمبه сўзлари туркий тиллардан ўзлашган турдош отлардир.

2) Атоқли отлар (اسم خاص). Туркий ўзлашмалар орасидан бир қатор атоқли отларни ҳам учратишимиз мумкин. Улардан бири эркак ва аёлларнинг исмлари:

بهادر	bahāder	سنجر	sanjar
ارسلان	arslān	جیران	jeyrān
افشار	afšār	آیدین	āyidin
تمور	temur	قلیچ	γelič

Шунингдек, ўзлашмалар орасида турли топономик ва географик жойлар номлари ҳам мавжуд. Масалан:

آق داغ	āydāγ	Оқ тоғ (Ордибехешт ўстонида жойлашган 4867 гектарли ҳудуд)
آقا قاي	āγ γāyā	Оқ қоя (Эрон шимолидаги ғорлардан бири)
تشلاق	tashlāγ	Тошлоқ (Курдистондаги дарё)
قرل اوزن	γezel ozan	Қизил ўзан (Зендгондаги дарё)

Ҳозирда ҳам Эрондаги баъзи тоғлар, дарёлар, ғорлар, шаҳар ва қишлоқларга туркий номлар берилганини кўришимиз мумкин.

Аввал айтиб ўтганимиздек, ҳозирги форс тилидаги от сўз туркумига оид туркий ўзлашмалар морфологик мослашувда ўзларига кўплик қўшимчаларини қабул қилишлари мумкин. Одатда улар *ha-hā* унверсал кўплик қўшимчасини қабул қилишади. Масалан:

آره، بکیشون بی معرفتی کرده بود منم دو تا از قرقی هاش را قر زدم. (جلال آل احمد: جشن فرخنده)

āre, yekišun bi marifati karde bud, manam du tā yeryihāšrā yor zadam.

Ҳа, улардан бири тарбиясизлик қилган эди, мен ҳам қирғийларининг иккитасини ўғирлаб олдим.

Ушбу жумладаги *قرقى* сўзи *ها* кўплик қўшимчасини қабул қилган:

قرقى+ها ← قرقى

Шунингдек, туркий тиллардан ўзлашган отлар *-ан* *-ān* кўплик қўшимчасини ҳам қабул қилиши мумкин:

آقایان کنار بروید که من نمی خوا هم مرتکب گناه بشوم، بنده مبتلا به آنفلوآنزا شده ام. (خسرو شاهینی: همسفر)

āyāyān kenār beravid ke man nemixāham mortakeb-e gonāh bešavam, bande mobtalā be ānfoluānzā šodeam.

Оғалар тезроқ ўтинг. Мен гуноҳкор бўлиб қолишни хоҳламайман. Мен грипга чалинганман.

Ушбу жумладаги *آقا* сўзи *ان* кўплик қўшимчасини қабул қилган.

آقا + ان ← آقایان

Бундан ташқари арабий кўплик категорияси орқали ҳам туркий ўзлашмаларнинг кўплик шакли ясалиши мумкин. Масалан: *ايل* кўплик қўшимчаси

ايل + ات ← ايلا ت

بيلا ق + ات ← بيلا قات

Баъзи бир туркий ўзлашмаларнинг арабий синик кўплик формаси ҳам мавжуд. Аммо бу каби кўплик ясалиши ниҳоятда кам учрайди.⁴

خان	خوانين	<i>xavānin</i>	хонлар
ترك	اتراك	<i>atrāk</i>	турклар
ترکمان	تراکمه	<i>tarākame</i>	туркманлар

آخرين خوانين بکش، ولی خان کیانی فرزند عبدالله خان و محمد خان کیانی فرزند شکرالله خان بودند که به ترتیب در سال های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۱ش. در گذشته اند.

āxerīn xavānin-e bakaš, valixān kayāniy farzand-e abdullaxān va moxamadxān kayāniy farzand-e šokrollāxān budand ke be tartib dar sālhā-ye 1323 va 1351 š. dar gozāšteand

Бақашнинг сўнги хонлари Абдуллахоннинг ўғли Валихон Каёний ва Шукруллохоннинг ўғли Муҳаммадхон Каёнийлар олдинма-кетин 1323 ва 1351 ҳ.ш йили вафот этганлар.

Шунингдек, туркий ўзлашмалар форс тилига кириб келгач яна бир морфологик жараёнда яъни, янги сўз ясалишида ҳам иштирок этиши мумкин. Форс тилидаги туркий ўзлашма сўзлар бемалол сўз ясовчи афиксларни қабул қилиб янги отлар ясай оладилар.

ниначи	<i>sanjāyak</i>	سنجاق + ك ← سنجاقك
уйча	<i>otāqak</i>	اتاق + ك ← اتاقك

⁴ Жирков Л.И. Персидский язык. Элементарная грамматика., -М. 2009.

ماشین به اندازه مختلف، یک نفره، دو نفره یا دسته جمعی ساخته می شود و کوچکترین نمونه اش به اندازه یک اتاقک تلفن بود.
(فریدون تنکابنی: ماشین مبارزه با بیسوادى)

māšin be andāze-ye moxtalef, yek nafare, do nafare yā daste-ye jami sāxte mišod va kučektarin namuneyaš be andāze-ye yek otāyak-e telefon bud.

Машина турли хил, бир кишилик, икки кишилик ёки кўпчилик ўлчамда қуриларди ва энг кичик намунаси бир телефон уйчаси ўлчамида эди.

این سنجاقک در زیر آب رشد می کند و می تواند تا سه سال در زیر آب بماند. (اینترنت)

In sanjāyak dar zir-ə āb rošd mikonad va mitavānad tā se sāl dar zir-e āb bemānad.

Бу ниначи сув остида вояга етади ва уч йилгача сув остида қола олади.

Ушбу жумлалардаги اتاق ва سنجاق сўзлари ўзига ак сўз ясовчи аффиксини қабул қилиб янги от сўз туркумига мансуб сўз ясамоқда.

Туркий ўзлашмалар яримаффиксларни ҳам қабул қилиб янги отлар ясаши мумкин.

эшкак эшиш	<i>γāyeγrāni</i>	قايق + رانى ← قايقرانى
клуб	<i>bāšgāh</i>	باش + گاه ← باشگاه
лагер	<i>ordugāh</i>	اردو + گاه ← ادوگاه
тугмасоз	<i>dogmesāz</i>	دگمه + ساز ← دگمه ساز

دو باشگاه استقلال و پرسپولیس تا امروز فرصت دارند اسامی خود را در اختیار فدراسیون قرار دهند. (همشهری №163. 2011.)

do bāšgāh esteylāl va persepolis tā emruz forsāt dārand asāmi-ye xodrā dar extiyār-e federāsiyun γarār dehand.

Икки клуб Истиклол ва Персополис федератсияга ўз рўйхатни топшириш учун бугунгача вақтлари бор.

Ушбу жумлалардаги باش туркий ўзлашмаси гاه яримаффиксини қабул қабул қилмоқда.

Шунингдек, туркий ўзлашмалар компазиция усулида ҳам отлар ясашида иштирок етишлари мумкин.

учрашув жойи	<i>pātuy</i>	پا + توغ ← پاتوغ
қушхона	<i>γušxāne</i>	قوش + خانه ← قوشخانه
артиллерия	<i>tupxāne</i>	توب + خانه ← توبخانه

صاحبخانه ها نه جنجالی دارند و نه بچه ای که نصف شب اهل خانه را از خواب بیدار کند و نه رفت و آمد زیادی که خانه را بدل به چاپار خانه و یا کاروانسرا بسازد. (جلال آل احمد: ستار)

sāhebxānehā na janjāli dārand va na bačei ke nesf-e šab ahl-e xānerā az xāb bidār konad va na raft-o āmad-e ziyādi ke xāne rā badal be čāpār-xāne va yo kārvānsarā besāzad.

Уй эгалари на шовқин солишарди, на болалари ярим кечаси уйдагиларни уйғотиб ва на кўплаб борди-келдилардан уйни отхонага ёки карвонсаройга айлантириб юборишарди.

Ушбу жумладаги туркий چاپار сўзига خانه сўзи қўшилиб, янги сўз ясалган.

Сифат. صفت - *sefat*. Белгини билдирадиган сўз туркуми сифат дейилади. Ҳозирги форс тилида сифат сўз туркумига оид туркий ўзлашмаларнинг миқдор жиҳатидан анча чекланган. Форс тилидаги туркий ўзлашмаларни ҳам аслий, ҳам нисбий сифатларда учратишимиз мумкин.

1) *Аслий сифатлар.*

قزل		<i>yezeli</i>		қизил
چاق		<i>čāy</i>		семиз
کوچک		<i>kuček</i>		кичик
قرا، قره		<i>yarā, yare</i>		қора
ديلاق		<i>deylāy</i>		хуник, кўримсиз
آق		<i>āy</i>		оқ
سوگلی		<i>sugoli</i>		севимли

ننه حسن همسایه شان اسم او را "خانم سوگلی" گذاشته بود. (صادق هدایت: آبی خانم)

nane-ye hasan hamsāyeshān esm-e urā "xānom-e sugoli" gozāšte bud.

“Кўшни Ҳасаннинг онаси унинг исмини “севимли хоним” деб қўйиб олган эди”.

دائی کوچک گفت: راستشو بگو، این پیرسگ کجا رفته؟ (غلامحسین ساعدی: راز)

dāyi-ye kučak goft: rāstašu begu, in pirsag kojā rafte?

Кичик тоға деди: “Тўғрисини айт, бу қари ит қаерга кетган?”

Ушбу жумлалардаги *سوگلی* ва *کوچک* сўзлари туркий тиллардан кирган ҳозирги форс тилидаги сифатлардир.

Форс тилида сифат сўз туркумига ўзлашган туркий сўзлар санокли ва аксари мустақил қўлланилмайди⁵. Масалан, *قزل*, *قرا، قره*, *آق* сўзлари асосан қўшма сўзлар ёки сўз бирикмалари таркибида келади. Намуна сифатида *آق* *āypar* оқ пар, *آق* *āyšām* оқшом, *قره* *yarānāy* қарапай кларнет (муסיқа асбоби) сўзларини беришимиз мумкин. Ўзлашмалар бу гибрид сўзларда одатда тобе сўз бўлиб келади.

Шунингдек, туркий сифатлар қиёсий ва орттирма даражада даржаланиши ҳам мумкин. Маълумки, қиёсий даража сифатлар гап таркибида икки хил мақсадда ишлатилади ва иккала ҳолатда ҳам туркий ўзлашмаларни учратишимиз мумкин:

1. Предмет ёки шахсларни бир-бирига солиштириш учун. Бундай ҳолатда қиёсий даража сифат гапда кўпинча от кесим, ҳол вазифасида келади.

خالا دوستم از من ديلاقتر است. (اينترنت)

hālā dustam az man delāytar ast.

Ҳозир дўстим мендан хунукроқдир.

2. Иш-ҳаракатнинг қай даражада бажарилишини кўрсатиш учун. Бундай ҳолатда у гапда ҳол вазифасида келади. Масалан:

اما خانم‌های چاق باید كيف‌هايشان متناسب با اندامشان باشد تا آن‌ها را چاق تر نشان ندهد. (اينترنت)

Ammā xānomhā-ye cāy bāyad kifhāyeshān motanāseb bā andāmesān bāsād tā nesān nadehand.

Аммо тўладан келган аёллар семиз кўринмаслиги учун уларнинг сумкалари таналарига мос бўлиши керак.

⁵ Djafarov B. TURKIC LOANWORDS IN THE PERSIAN LANGUAGE AND THEIR LEXICAL-SEMANTIC GROUPS //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 7. – С. 389-392.

2) *Нисбий сифатлар*. Туркий ўзлашмалар сифат ясалишида ҳам иштирок этишлари мумкин. Бунда сифат ясовчи аффикслар орқали сўз ясалишида иштироклари нисбатан юқори. Хусусан, сифат ясовчи *ی* аффикси орқали сифатга оид сўз туркуми ясалиши кўпроқ учраб туради.

چېقى + ی ← چېقى
قاچاق + ی ← قاچاقى

یک مرد چېقى جواب داد: واسه من اهل محل نیست. (صادق چوبک: عدل)

yek mard-e čāpyi javāb dād: vāsse man ahl-e mahal nist.

Бир трубкали киши жавоб берди: “Тўғриси айтсам, мен бу ерлик эмасман”.

يکى از دزدان دید که شينى قاچاقى در زیر زمین پنهان می شد. (بزرگ علوی: شب اول زندان)

yeki az dozdān did ke šey-ye yāčāyi dar zir-e zamin penhān mišod.

Ўғрилاردан бири ер остида яширинган кантробанда нарсаларни кўриб қолди.

Ушбу жумлалардаги от сўз туркумига мансуб бўлган چېقى ва قاچاق сўзлари *ی* *yāy-e nesbat* ни қабул қилиб нисбий сифатлар ясамоқда.

Сон. عدد *adad*. Сон- санокни ва таркибни билдирадиган сўз туркумидир. Одатда кўпгина тилларда сон сўз туркуми турли хил ўзлашмалардан холи бўлгани ҳолда санокни ифодалаш учун тилнинг асл фондида оид сўзлар ишлатилади. Форс тили ҳам бундан мустасно эмас. Форс тилида сон сўз туркумида деярли туркий ўзлашмаларни учратмаймиз. Фақат баъзи сўзларгина кириб қолган, аммо улар ҳам истемолдан чиқиб кетган.

يوزباشى تومان	<i>yuzbāshi</i> <i>tumān</i>	юзбоши туман, ўн минг
------------------	---------------------------------	--------------------------

Бу сўзлардаги *يوز* ва *تومان* сўзлари узоқ тарихда жуда ҳам қисқа доирада ишлатилган бўлиб, бундай туркий сонлар фақатгина тарихий асарларда сақланиб қолган. Масалан *تومان* *tumān* сўзи ҳақида Деххудонинг “Луғатнома”сида ёзилишича, аслида сон бўлиб 10000 санокни билдирган. Бундан ташқари бу сўз 10000 кишилиқ кўшинни номлашда ишлатилган яъни, 10000 кишилиқ кўшин *تومان* *tumān* дейилган ва бу кўшиннинг раҳбари *امير تومان* *amirtumān* деб аталган. Шунингдек, мана шу кўшинни етказиб берувчу ҳудуд ҳам *تومان* *tumān* деб аталган.⁶

Ҳозирга келиб *تومان* *tumān* сўзининг бу маъноси деярли ишлатилмайди уни фақат тарихий манбаларда учратишимиз мумкин. Бу сўзнинг яна бир маъноси -бу пул бирлигининг ифодалашидир. Ҳозирда Эронда 10 риёлни *تومان* *tumān* деб аташади. Бу ҳақида Деххудонинг “Луғатнома”сида қуйидагича ёзилган: “Ҳозирги риёл олдинги “қирон”нинг муодилидир ва олдинги “қирон” минг динорга тенг бўлган ҳозирда муомиладаги 10 риёл собиқ “қирон” эвазига *تومان* *tumān* деб аталади”⁷.

Рашиш قيد *yeud*. Иш ҳаракат ёки ҳолатнинг белгисини билдирадиган сўз туркумлари рашиш дейилади. Форс тилида ҳам бир қанча рашиш ўрнида келувчи туркий сўзларни учратишимиз мумкин:

دنچ شلوغ يواش قاق يواش يواش يالغوز	<i>denj</i> <i>šoluy</i> <i>yavāš</i> <i>yāy</i> <i>yavāš- yavāš</i> <i>yālyuz</i>	тинч тиқилинч секин куруқ секин-секин ёлғиз
---	---	--

على اكبر دهخدا لغتنامه. تهران. ۱۳۱۹/۶۲۷۴
على اكبر دهخدا لغتنامه. تهران. ۱۳۱۹/۶۲۷۴

دستم را زدم توی حوض که ماهی ها در رفتند و پدرم گفت:
 - کره حر! یواشتر. (جلال آل احمد: جشن فرخنده)

dastamrā zadan tuye houz ke māhi hā dar rafteand va pedaram goft:
-kare xar! Yavāštar.

Қўлимни ҳовуз ичига тикдим, балиқлар қочишарди ва отам деди: “Эшак секинроқ”.
 Ушбу жумлада يواش сўзи туркий тиллардан кирган равиш ҳисобланади.

Феъл فعل *fel*. Иш ҳаракат ва ҳолатни билдирадиган сўз туркумини феъл дейилади. Туркий тиллардан кирган ўзлашмаларни биз феълларда ҳам учратишимиз мумкин. Маълумки, форс тилида феъллар тузилишига кўра содда, олд кўшимчали ва кўшма феълларга ажратилади. Туркий ўзлашмалар ҳам бошқа арабий ва европа тилларидан кирган ўзлашмалар сингари содда ва мураккаб феъллар ясалишида қатнашиши мумкин.

Содда феъллар. Форс тилида туркий ўзлашмалардан ясалган содда феъллар кам учрайди:

قاپیدن کوچیدن چاپیدن توپیدن	<i>γāpidan</i> <i>kučidan</i> <i>čāpidan</i> <i>tupidan</i>	тутиб олмоқ кўчмоқ ўғирламоқ дўқ қилмоқ
--------------------------------------	--	--

عشایر زاگرس به مناطق گرم خوزستان کوچیدند.

ašāyer-e zāgros be manotey-e garm-e xuzeston kučidand.

Загросдаги қабилалар Хузестоннинг иссиқ минтақаларига кўчиб ўтдилар.

Бундай феъллар кўпинча *یدن idan* шаклида тугайди ва ҳозирги замон негизи айнан ўзлашманинг ўзи саналади.

Кўшма феъллар. От ёки бошқа сўз туркумлари ва кўмакчи феъллар ёрдамида ясалган феъллар кўшма феъллар дейилади. Кўшма феъллар икки қисмдан от ва феъл қисмидан ташкил топганини инобатга олсак, бу турдаги феълларда ҳам турли ўзлашмалар, хусусан, туркий ўзлашмалар ҳам иштирок этиши мумкин. Умуман олганда кўшма феъллар форс тили феълларининг асосий қисмини ташкил қилади. Туркий ўзлашмаларни ҳам содда феълларга нисбатан кўшма феълларда кўпроқ учратишимиз мумкин. Бунда ҳозирги форс тили луғат таркибидан ўрин олган от, сифат, равиш ва бошқа сўз туркумларига оид туркий сўзлар содда феъллар билан бирикиб кўшма феъллар ясайди.

کشیک دادن سراغ رفتن چاق کردن بوق زدن چمباتمه زدن	<i>keshik dādan</i> <i>sorāy raftan</i> <i>čoy kardan</i> <i>buy zadan</i> <i>čombātme zadan</i>	кўриқламоқ сўраб бормоқ семиртирмоқ, боқмоқ сигнал чалмоқ чўккалаб ўтирмоқ
--	--	--

بالاخره خسته شدم و رو زمین چمباتمه زدم. (بزرگ علوی: شب اول زندان)

belāxare xaste šodam va ru zamin čombātme zadam

Охири чарчадим ва ерга чўккалаб ўтириб олдим.

راننده دو سه بار دیگر بوق زد و وقتی کسی در را باز نکرد پیاده شد و پشت در رفت. (جلال آل احمد: ستار)

rānande do se bor digar buy zad va vayti kasi dar rā boz nakard piyāde šod va pošt-e dar raft.

Ҳайдовчи яна икки уч бор сигнал чалди ва дарвозани ҳеч ким очавермагач машинадан тушиб эшик ортига борди.

Ушбу жумлалардаги چمباتمه ва بوق каби туркий ўзлашмалар زدن содда феъли билан бирикиб қўшма феъл ясашда иштирок этмоқда

Хулоса. Ҳар қандай ўзлашма тил системасидаги қонуниятларга бўйсунди. Ўзлашма кўпинча сўз кўринишида бўлади ва шу сабабли қайси сўз туркумига оид эканликларини аниқлаш улар ҳақида батафсил маълумот тўплашга ёрдам беради.

Мазкур кичик тадқиқотда ҳозирги форс тилидаги туркий ўзлашмалар морфологик жиҳатдан мослашуви мухтасар кўриб чиқилди.

Ўзлашмаларнинг асосий қисми от сўз туркумига оид сўзлардир. Улар орасида турдош ва атоқли отлар ҳам бор. Туркий ўзлашмалар отлар сингари кўплик қўшимчаларини қабул қилиши мумкин. Уларнинг кўплик шакли одатда ان ва ها қўшимчалари орқали ясалади. Баъзида арабий кўплик қўшимчаларни қабул қилиши ёки синиқ кўплик формаси орқали уларнинг кўплик шакли ясалиши мумкин. От сўз туркумига оид туркий лексик бирликлар сўз ясалишида ҳам бемалол иштирок этади. Улар аффикслар ва яримаффиксларни қабул қилиб янги отлар ясаши мумкин. Шунингдек, ўзлашмалар композиция усулида ҳам отлар ясалишида иштирок етишлари мумкин.

Сифат сўз туркумида ҳам туркий ўзлашмалар учраб туради. Хусусан, улар орасида аслий ва нисбий сифатлар бор. Шунингдек, сифатларга хос даражаланиш ҳам кузатилади.

Феъл сўз туркумида ҳам бир қанча туркий ўзлашмалар бор. Бу ўзлашмалар феълларга хос бўлган тусланиш ва сўз ясалиши каби жараёнларда бемалол қатнаша оладилар.

Шунингдек, кичик тадқиқотимизда равиш, сон ва феъл сўз туркумларига оид туркий ўзлашмалар ҳам аниқланди. Бу сўз туркумларидаги ўзлашмалар сон жиҳатидан жуда кам.

